

**До ювілею М. Булгакова
(125-річчя від дня народження)**

УДК 821.161.1.091"Булгаков М."

О. Г. Ковальчук

Феномен України у романі М. Булгакова "Біла гвардія"

У статті розглядаються проблеми, пов'язані зі складністю осмислення теми України в романі М. Булгакова "Біла гвардія".

Ключові слова: Україна, українська ідея, геополітика, чутки, психологія обивателя, диво, сила, слово, думка, діло.

В статье рассматриваются проблемы, связанные со сложностью осмысления темы Украины в романе М. Булгакова "Белая гвардия".

Ключевые слова: Украина, украинская идея, геополитика, слухи, психология обывателя, чудо, сила, слово, мысль, дело.

Problems connected with the complexity of understanding the Ukraine's theme in the novel by Bulgakov "The White Guard" are examined in the article.

Key words: Ukraine, Ukrainian idea, geopolitics, hearing, miracle, power, word, opinion, work.

Роман М. Булгакова "Біла гвардія" має стійке реноме українофобського тексту навіть серед представників демократичних сил сусідньої держави. Досить згадати гостру репліку блискучого московського історика та публіциста Дмитра Шушаріна, який у статті "Світ чекає відвертий рекет Росії" акцентував увагу на "антиукраїнському пафосі" цього твору [8]. Та проблема відверто виходить за межі примітивного, одноплосинного антиукраїнства. Навряд чи тому, що М. Булгакову була властива абсолютна байдужість до проблем державності: "... перед нами творчество убежденного художника-антигосударственника. Однако возникает вопрос – может ли антигосударственник быть шовинистом?" [6]. Це радше показна байдужість (якщо даній думці є вагомі підтвердження). Але митець не обертався у безповітряному просторі: він був занурений у соціум і (так чи інакше) мав реагувати на цей фактор (соціумний момент, свою інтегрованість в історію, зрештою, схвильованість нею яскраво і точно окреслив сам М. Булгаков у нарисі "Київ–город", який має

симптоматичну "примітку" – "екскурс в область истории": "Легендарные времена оборвались, и внезапно и грозно наступила история. Я совершенно точно могу указать момент ее появления: это было в 10 час. утра 2-го марта 1917 г., когда в Киев пришла телеграмма, подписанная двумя загадочными словами: "Депутат Бубликов". Ни один человек в Киеве ... не знал, что должны обозначать эти таинственные 15 букв, но знаю одно: ими история подала Киеву сигнал к началу. И началось, и продолжалось в течение четырех лет. Что за это время происходило в знаменитом городе, никакому описанию не поддается. Будто уэлсовская атомистическая бомба лопнула под могилами Аскольда и Дира, и в течение 1000 дней гремело и хлопотало, и полыхало пламенем не только в самом Киеве, но и в его пригородах, и в дачных его местах окружности на 20 верст радиусом" [3, т. 2, с. 307]. Тому, на нашу думку, тема українства та України у романі має значно глибші обертони (ніж уявлялося досі), які пов'язані передусім із адаптацією різних типів свідомості до гострих викликів часу, одним з яких стало відродження української Атлантиди.

На перший погляд, виняткова гострота теми України в романі "Біла гвардія" (окрім само собою зрозумілого контексту часу, позначеного виразним драматизмом) зумовлена передусім тим, що з нею пов'язано катастрофічне руйнування майже ідеального світу, такого близького і рідного оповідачу, який міг би відверто погодитися з ідеями епікурейця П'єра Гассенді, любовно сформульованими М. Булгаковим у "Житті пана де Мольєра": "Единственно, что врожденно людям, – говорил Гассенди своим ученикам ... это любовь к самому себе. И цель жизни каждого человека есть счастье! Из каких же элементов складается счастье? – вопрошал философ ... Только из двух ... только из двух: спокойная душа и здоровое тело" [3, т. 4, с. 248].

Спокій душі оповідач знаходить в ідеї Дому, який у прозі М. Булгакова виступає як "ідеальна модель світобудови" [7], де (стверджує Н. Пояркова, спираючись на статтю В. Щукіна "Спасительный кров. О некоторых мифопоэтических источниках славянофильской концепции Дома") тільки й "можливий порятунок душі людини", де тільки й можливе принципово важливе для кожної людини "встановлення зв'язку між побутом і буттям" [7].

У романі "Біла гвардія" образ Дому формується як феномен, нероздільний із природою, родиною, образами світлої королеви матері і "елочным дедом нашим, сверкающим снегом и счастьем"

[3, т. 1, с. 179], як місце, де в гармонії та злагоді між собою живуть любовно описані, зріднені між собою речі ("изразцовая печка", настінний годинник із "башенным боем", "ковры турецкие с чудными завитушками", "бронзовая лампа под абажуром, лучшие на свете шкапы с книгами" [3, т. 1, с. 180–181] і, звичайно ж, знамениті "кремовые шторы" [3, т. 1, с. 184–185] та духовно близькі люди (все це разом складає таку проникливу, сповнену світлих тонів щемливу картину, яка цілком могла б слугувати яскравою ілюстрацією до оригінальних роздумів Жана Бодрієра про родинний інтер'єр: "Семейный дом – специфическое пространство, мало зависящее от объективной расстановки вещей, ибо в нем главная функция мебели и прочих вещей – воплощать в себе отношения между людьми, заселять пространство, где они живут, то есть быть одушевленными. Реальная перспектива, в которой они живут, порабощена моральной перспективой, которую они призваны обозначать. В своем пространстве они столь же мало автономны, как и члены семьи в обществе. Вообще, люди и вещи тесно связаны между собой, и в такой согласованности вещи обретают внутреннюю плотность и аффективную ценность, которую принято называть их "присутствием" [2, с. 11–12].

Українська ідея в її мілітарному варіанті неочікувано вривається в цей усталений домашній світ і реально загрожує його існуванню: "В молчании вернулись в столовую ... На столе чашки с нежными цветами снаружи и золотые внутри, особенные, в виде фигурных колоннок ... Скатерть ... бела и крахмальна ... и в декабре, теперь, на столе, в матовой колонной вазе, голубые гортензии и две мрачных и знойных розы, утверждающие красоту и прочность жизни, несмотря на то, что на подступах к Городу – коварный враг, который, пожалуй, может разбить снежный, прекрасный Город и осколки покоя растоптать каблуками" [3, т. 1, с. 186].

Рівень катастрофізму, який пов'язаний із руйнуванням Дому, цілком міг би стати базою для формування ексклюзивно "домашнього" кута зору, крізь призму якого проглядалися би події, зображені у романі. Та у тексті твору немає монополії оповідача (чи когось іншого) на бачення й оцінку подій. Звідси широкий спектр ідей та думок, які обертаються навколо осмислення української проблеми.

Простіше з проукраїнською частиною суспільства: вона живе в очікуванні торжества української ідеї, яка мусить лягти в основу української державності. Тому в момент параду петлюрівських військ на Софійському майдані постійно лунає схвальне: "Слава

Петлюри! Украинской Народной Республике слава!!!" [3, т. 1, с. 385], "Слава! Слава!" – кричали с тротуаров ... "Слава! Слава Петлюри! Слава нашему Батько!" [3, т. 1, с. 388].

Складніше з київським обивателем: у своєму сприйнятті української ідеї він проходить певну еволюцію, хоча все й відбувається у достатньо вузькому "коридорі" оцінювання – від дистанціювання, напускної байдужості до відкритої ненависті.

У просторі життя обивателів Міста в момент початку повісткування слово "Україна" вже стало стабільною константою, утвердило свою присутність, хоч у доволі таки дивній формі.

Те, що раніше жило на постійній периферії – як тема, матеріал чи мотив у літературних або музичних творах (приміром, опери "Ніч перед Різдом" [3, т. 1, с. 185–186], те, що функціонувало у формі образу села, колоритного, відверто естетизованого одягу (так, приміром, бачить Василіса прекрасну українку "в блеске монист" [3, т. 1, с. 226], хлібних полів, які пишуться зрілим колосом, коли-неколи почуті мови, яку обиватель часом не зовсім розуміє ("странный язык" [3, т. 1, с. 198], а то й принципово відмежовується від неї "Я на вашей мови не розмовляю" [3, т. 1, с. 383]), продуктів сільськогосподарського виробництва, образу спеки "над червонными украинским полями" [3, т. 1, с. 185], зрештою, самих мужиків чи "деда в тулупе с клюкой" із його незмінним: "Хлопчики... хлопчики..." [3, т. 1, с. 192] – стало організаційним центром буття, хоча й достатньо специфічним та водночас цілком прийнятним: йдеться ж бо про гетьманську Україну, яка мало в чому змінила побут обивателя – швидше декорація, а не сутність.

Думку обивателя (а він тільки-но пережив шок від "каких-то людей, не имеющих сапог, но имеющих широкие шаровары, выглядывающих из-под солдатских серых шинелей" [3, т. 1, с. 196] захопивши Місто, вони твердо заявили:"... что ... не пойдут ни в коем случае из Города на фронт, потому что на фронте им делать нечего, что они останутся здесь, в Городе, *ибо это их Город, украинский город, а вовсе не русский*" (курсив наш – О. К.) [3, т. 1, с. 196–197] гарно передає колоритна сцена зміни влади – виборів гетьмана, у якій активну участь бере чоловік Олени: "В апреле восемнадцатого, на Пасхе, в цирке весело гудели матовые электрические шары и было черно до купола народом. Тальберг стоял на арене веселой, боевой колонной и вел счет рук – шароварам крышка, *будет Украина, но Украина "гетьманская"* (курсив теж наш – О. К.), – вибирали "гетьмана всея Украины" [3, т. 1, с. 197].

Під скіпетром нового правителя формується атмосфера відносного спокою та благополуччя, яку щодня благословляє міщанин. А як же інакше: "Гетман воцарился – и прекрасно. Лиш бы только на рынках было мясо и хлеб, а на улицах не было стрельбы, и чтобы, ради самого господя, не было большевиков, и чтобы простой народ не грабил. Ну что ж, все это более или менее осуществилось при гетмане, пожалуй, даже в значительной степени" [3, т. 1, с. 223]. Із цим прошарком київської публіки цілком солідарні й нажахані кривавими подіями втікачі з Петербурга та Москви. Всі ці "седоватые банкиры со своими женами ... талантливые дельцы ... домовладельцы ... промышленники, купцы, адвокаты, общественные деятели ... журналисты ... Кокотки ... Честные дамы из аристократических фамилий. Их нежные дочери, петербургские бледные развратницы с накрашенными карминовыми губами ... секретари директоров департаментов ... князя ... алтынники, поэты и ростовщики, жандармы и актрисы императорских театров ... члены Государственной думы..." [3, т. 1, с. 219–220] привносять у життя міста нові інституції або реанімують призабуте – нові газети, ресторани, "бесчисленные съестные лавки-паштетные, торговавшие до глубокой ночи, кафе, где подавали кофе, и где можно было купить женщину, новые театры миниатюр, на подмостках которых кривлялись и смешили народ все наиболее известные актеры, слетевшиеся из двух столиц ... знаменитый театр "Лиловый негр" ... величественный ... клуб "Праха" (поэты – режиссеры – артисты – художники) ... игорные клубы ..." [3, т. 1, с. 220].

В житті Міста новоприбулі утверджують інший – близький до розгульного стиль існування, стиль п'яного бенкету і форсованої, якоїсь майже хворобливої насолоди: "Извозчики целыми днями таскали седоков из ресторана в ресторан, и по ночам в кабаре ... струнная музыка, и в табачном дыму светились неземной красотой лица ... закокаиленных проституток ... До самого рассвета шелестели игорные клубы..." [3, т. 1, с. 220] (чому і радіє, і водночас заздрить київський міщанин, шалено заздрить – заздрить стилю життя, заздрить "крупным бриллиантам", "сибирским мехам", "прекрасному шампанскому вину "Абрау", "французским духам" [3, т. 1, с. 220]. Та – поза певними розбіжностями – в оцінці ситуації вони однастайні. Тому й зливаються майже в єдиний величний, урочистий хор голоси зляканих можновладних втікачів із Півночі, які з ненавистю й глибоким переляком (відгороджені від зловорожого світу гетьманською державною "стіною") згадують більшовиків і поспіхом,

в якомусь істеричному ражі насолоджуються життям під благословенним небом півдня, та обивателів, що мешкають в унікальному, єдиному в світі Місті, де є "прекрасные горы" та сади ("И было садов в Городе так много, как ни в одном городе мира" [3, т. 1, с. 218]), і спокій ("Зимой, как ни в одном городе мира, упал покой на улицах и переулках и верхнего Города, на горах, и Города нижнего, раскинувшегося в излучине замерзшего Днепра..." [3, т. 1, с. 218]). Звідси майже хорове моління: "Дай бог, чтобы это продолжалось вечно" [3, т. 1, с. 223] – про цей план життєінформування жителів міста Києва – та й про самих носіїв інформації – є цікаві спостереження самого М. Булгакова: "... киевляне вознаграждают себя слухами ... Киевляне ... газет не читают, находясь в твердой уверенности, что там заключается "обман". Но, так как человек без информации немислим на земном шаре, им приходится получать сведения с евбаза (еврейский базар), где старушки вынуждены продавать канделябры" [3, т. 2, с. 313].

Та для прибульців із Півночі, які вже знають, що таке справжні суспільні потрясіння, Місто лише транзитна станція, "зафрахтована" ними тільки на певний термін. Тому й "запрашивают визы, переводя деньги, чужа, может быть, придется ехать дальше и дальше, туда, куда ни в коем случае не достигнет страшный бой и грохот большевистских боевых полков" та мріють "о Франции, о Париже" [3, т. 1, с. 221] – до речі, в момент реальної небезпеки все так і сталося: "В октябре ... начали уходить, освещенные сотнями огней, поезда с Города-1, Пассажирского, в новый, пока еще широкий лаз через новоявленную Польшу и в Германию. Полетели телеграммы. Уехали бриллианты, бегущие глаза, проборы и деньги" [3, т. 1, с. 238]. Місцевому ж обивателю не залишається нічого іншого, як у глибокому переляку (подібно до Василіси, що азартно сортує гроші, видані різними владами, і клопочеться про надійну схованку) думати про виживання та сторожко прислухатися до чуток, пересудів та пліток, якими сповнений міський простір.

Актуалізація зливи чуток не випадкова. Громада обивателів становить собою своєрідне живе "тіло", головним бажанням якого – в усі часи та епохи – лишається завжди одне й те ж: вижити, вижити за будь-яку ціну і за будь-яких умов – навіть найнесприятливіших. Без постійного інформаційного супроводу зробити це неможливо. В обивателів відсутній єдиний центр збору, прийняття й оцінки інформації. Тому (як і будь-яке найпростіше тіло) – передусім за допомогою слухових рецепторів (хоча при цьому не нехтуються й

візуальні) – співтовариство обивателів хаотично, безсистемно, некритично, абсолютно не сортуючи матеріал, "стягує" інформацію звідусіль. Інформацію будь-яку, навіть найфантастичнішого гатунку. Головним інформаційним каналом проходять передусім найрізноманітніші чутки, які постійно конкурують між собою за достовірність, борючись за рівень впливовості на реципієнтів. Якраз ними й повниться свідомість обивателя в один з найтривожніших моментів – на схилку окупації німцями Києва: "И реквизированные лошади, и отобранный хлеб, и помещики с толстыми лицами, вернувшиеся в свои поместья при гетмане, – дрожь ненависти при слове "офицерня". Вот что было-с. Да еще слухи о земельной реформе, которую намеревался произвести пан гетман ... тоскливые слухи, что справится с гетманской и немецкой напастью могут только большевики..." [3, т. 1, с. 230]. Та найбільше тривожних чуток (що цілком природно у цей "перехідний" момент, коли все ще абсолютно неясно, окрім джерела тривоги) обертається навколо очільника Директорії.

Однак слухи не додають (і не можуть додати) головного – ясності, чіткої визначеності. Звідси безнадійне, як зітхання: "... ах, как туманно и страшно кругом" [3, т. 1, с. 229].

Ірраціональний світ обивателя, чутливий до явищ містичних, які впевнено конкурують з чутками на одному й тому ж інформаційному полі. Серед них головна увага прикута до явищ дивовижних. Поряд із чудесами йдуть й "знаменія", які з дивовижним знаходяться у "родинній" близькості ("Если восстанет среди тебя пророк, или сновидец, и представит тебе знамение или чудо и сбудется то знамение или чудо..." (Вт., 13:1).

Однак "знаменія" у романі функціонально значно ширші – особливо, коли йдеться про "предзнаменования". Та все на свої місця ставлять не "знаменія", а "события", які потрясають свідомість обивателя. Їх кілька: передусім це поразка німців у першій світовій війні та зречення кайзера.

У підсумку приходиться гірке прозріння, яке набирає тотального характеру: "Немцы побеждены", – сказали гады. "Мы побеждены", – сказали умные гады. То же самое поняли и горожане" [3, т. 1, с. 232].

Те, що відбувається, породжує "мутную кашу, которая заварилась в головах" і яку "никакие фонарики не могли рассеять": "Вильгельм. Вильгельм ... немцы уходят ... Троцкого арестовали рабочие в Москве!! Сукины сыны какие-то остановили поезд под

Бородянкой и начисто его ограбили. Петлюра послал посольство в Париж. Опять Вильгельм. Черные сингалезы в Одессе ... консул Энно. Одесса. Одесса. Генерал Деникин. Опять Вильгельм. Немцы уйдут, французы придут. "Большевики придут, батенька!" "Типун вам на язык, батюшка!" [3, т. 1, с. 239].

Підсумовує цей карнавальньо-істеричний хаос багаторазово повторене на різні лади прізвище очільника Директорії: "Петлюра!" "Петлюра!!" "Петлюра!" – запрыгало со стен, с серых телеграфных сводок ... Петлюра. Петлюра. Петлюра. Петлюра. Пэтурра" [3, т. 1, с. 239]. І хоч безкінечний повтор одного й того ж імені не вносить бажаної ясності в розумінні ходу подій ("Никто, ни один человек не знал, что, собственно, хочет устроить этот Пэтурра на Украине..." [3, т. 1, с. 239]), загальна картина за базовою віссю протистояння промальовується більш ніж яскраво: розтривожена буремними подіями уява українця вже сформувала свій основний міф, сфокусувавши його на одній ключовій фігурі, яка стала символом одвічного протистояння: "Турок, земгусар, Симон. Да не было его. Не было. Так, чепуха, легенда, мираж. Просто слово, в котором слились и неутоленная ярость, и жажда мужицкой мести, и чаяния тех верных сынов своей подсолнечной, жаркой Украины ... ненавидящих Москву, какая бы она ни была – большевистская ли, царская или еще какая" (курсив наш – О. К.) [3, т. 1, с. 231].

У цей момент і відбувається нестерпно болісне для обивателя відкриття справжньої, не бутафорної України. До того ж стає ясно й виразно ще одне – з цим неймовірно сильним, одвічним бажанням українця мати справжню, свою Україну (що аж ніяк не влаштовує обивателя) нерозривно пов'язується ім'я Симона Петлюри. І ця Україна починає народжуватися прямо на очах жителів Города.

Так (поза його волею) обставини життя насильно втягують обивателя в іншу фазу існування, для якої визначальним і принципово важливим є час боротьби за своє визнання тепер уже не гетьманської, а глибинної, справжньої України, яка спирається на волю народу до творення власної держави.

Ставлення обивателя до очільника Директорії (а тим самим і до ідеї незалежної України) – попри тривожні реалії дня – однозначно негативне, навіть більше – воно завжди сповнене неприкритої ненависті. Однак ненависть (знову ж таки) аж ніяк не зменшує загальне почуття непевності й абсолютного нерозуміння того, що відбувається: одна й та ж думка бродить у розтривожених душах обивателя: "никто ничего не понимал в Городе" [3, т. 1, с. 282].

Єдина константа, в якій впевнені, здається, всі – "он идет брать Город" [3, т. 1, с. 239]. Тому з багатьох уст у різних ситуаціях як багаторазове ехо звучить одна й та ж панічна фраза – "Город взят" [3, т. 1, с. 306], "Петлюра Город взял" [3, т. 1, с. 318], "Петлюра взял Город. Тот самый Петлюра и, поймите! – тот самый Город. И что теперь будет происходить в нем, для ума человеческого, даже самого развитого, непонятно и непостижимо" [3, т. 1, с. 333].

Заключним актом драми – "Петлюра і Місто", "українська ідея і обиватель" – виступає дуже цікава (щодо сміливого монтажу різних образних площин та візуальних планів, щодо звукового "оформлення", зрештою, щодо бачення антропологічного "матеріалу", який у прагненні хоч якось долучитися до влади у просторі собору злітувавши у "душную тысячеголовую волну", намагається "переформатуватися" у яблуко – дар божий (згадаємо – "сотни голов", які в соборі "как желтые яблоки, висели тесным, тройным слоем" [3, т. 1, с. 381]) та надзвичайно показова "ідеологічно" (у плані оприявлення позицій різних, передусім антагоністичних сторін) картина "Парада по случаю въезда Директории в Киев" [3, т. 1, с. 589], де остаточно з'ясовуються позиції громад і цілком зримим стає ставлення обивателя до справжньої України і української ідеї в цілому, його майже патологічна ненависть до всього, що має причетність до державницького утвердження українства.

Не симпатизуючи жодній із груп, що сперечаються, не розрізняючи між собою законних господарів землі і тих, хто вважає себе такими, М. Булгаков малює серію гротескних картинок, кожна з яких пройнята не тільки невмінням, а й небажанням присутніх на вікопомних торжествах слухати один одного.

Проглянемо кілька ситуацій, в основі яких лежить діалог, з тим, щоб побачити особливість позиції сторін. Кожна з них – поєдинок. Про це, передусім, свідчить обмін репліками, кожна з яких нагадує собою удар рапірою, бо в її основі закладено відверто загрозливі інтонації: "На каком же языке служили, отцы родные, не пойму я?", "На божественном, тетка". "От строго заборонють, щоб не було бильш московской мови". "Что ж это, позвольте, как же? Уж и на православном, родном языке говорить не разрешается?" ... "Це вам не Россия, добродию" ... "Геть! В Россию! Геть с Украины!" ... "Поход буде". "Куды поход?" "На Москву". "На какую Москву?" "На самую обыкновенную". "Руки коротки". "Як вы казали? Повторить, як вы казали? Хлопцы, слушайте, що вин казав!" "Ничего я не говорю!" "Держи, держи его, вора, держи!!" [3, т. 1, с. 383–385].

За такої ситуації обидві сторони залишаються на своїх позиціях – обиватель і слухати не хоче про Україну, а той, хто вболіває за неї, не слухає аргументів її супротивників. А це вже шлях до безкомпромісного з'ясування головного – хто ж на цій землі господар. Частіше за все такого рівня "діалоги" мають мілітарний характер.

Учасником одного з таких "діалогів" на вкрай дражливу тему й виступає головний герой роману "Біла гвардія" Олексій Турбін. Логіка війни диктує крайні формулювання. Якраз ними й сповнена мова Олексія Турбіна – звідси жорсткі базові формули "застрелить" і "повесить": "Я б вашего гетмана, – кричав старший Турбин, – за устрейство этой миленькой Украины, повесил бы первым!" [3, т. 1, с. 208]; "Ну, если это верно, вот Петлюру тогда поймать да повесить! Вот повесить!" "Своими руками застрелю" [3, т. 1, с. 207]. Загальний підсумок виглядає абсолютно прийнятним і для обивателя й для Олексія Турбіна: "Было на часиках три. "Наверно ушли ... Пэтурра ... Больше не будет никогда" [3, т. 1, с. 423].

Та оповідач у романі – це не монолітна фігура, це не цілісний монолог, а навпаки, своєрідне багатоголосся: як зауважує С. Краснікова, "... в это доминирующее в булгаковском романе персональное повествование многократно вмешивается другой повествователь, располагающий если не всеведением, то во всяком случае иным знанием, более "высоким", чем то, которым располагает повествователь-посредник" [4, с. 190].

Фауст, роздумуючи над тим, що ж було в основі всього, перебирає варіанти – Слово, Думка, Сила, Діло. Врешті-решт він приходить до висновку: "В начале было Дело" (переклад Б. Пастернака). Н. Холодковський, перекладаючи цей же текст, при переліку базових основ особливо акцентує увагу на одному із складників, який, очевидно, особливо магнетизує його: "Не Сила ли – начало всех начал?" (до речі, в оригіналі ця фраза звучить так: "Es sollte stehn: im Anfang war die Kraft!")

Схоже, що над цим роздумує і всезнаючий оповідач у романі "Біла гвардія" – дійсно, чи не сила вирішує все?

Концепт сили у романі наскрізний, хоч артикулюється він по-різному. Коли ж йдеться про силу петлюрівського війська, то – для завищення – тут задіяно майже все – від міфологізованих цифр ("Ужас в том, что у Петлюры, как говорят, восемьсот тысяч войска, отборного и лучшего" [3, т. 1, с. 320]; "Пришел Петлюра, а у него миллион войска" [3, т. 1, с. 319]) до схожої на епос епічної картини (хоч і з відверто негативною конотацією): "То не серая туча со

змеиным брюхом разливаается по городу, то не бурые, мутные реки текут по старым улицам, – то сила Петлюры несметная на площадь старой Софии идет на парад" [3, т. 1, с. 386].

Однак однієї Сили – особливо взятої поза контекстом часу – для розуміння суті подій замало. Сила стає явищем помітним лише тоді, коли "прорубує" вікно в історію, на свій розсуд визначаючи шляхи історичного розвитку.

Саме з цим феноменом несподівано зустрічається далекий від розуміння сутності історичних подій Василіса: милуючись "царственной екатерининской шеей" красивої молодиці і водночас застерігаючи її: "Смотри, Явдоха, – сказал Василіса ... Смотри, выучат вас немцы", цей обиватель отримує несподівану відповідь, яка ґрунтується на абсолютній переконаності жінки у своїй правоті: "Чи вони нас выучут, чи мы их разучимо", – вдруг ответило знамение, сверкнуло, сверкнуло, прогремело бидоном, качнуло коромыслом и, как луч в луче, стало подниматься из подземелья в солнечный дворик" [3, т. 1, с. 226–227].

Помітно глибше природу і закономірність подій відчуває спритний, дуже чутливий до суспільних змін Тальберг: "В сущности, у Петлюры есть здоровые корни. В этом движении на стороне Петлюры мужицкая масса, а это, знаешь ли ..." [3, т. 1, с. 196].

Ще осмисленіше, ще ширше, ще проникливіше на те, що відбувається, реагує Шполянський, який у розмові з колегами по дивізіону висловлює цікаве (а для багатьох просто-таки крамольне) припущення: "Кто знает, быть может, столкновение Петлюры с гетманом исторически показано и из этого столкновения должна родиться третья историческая сила, и, возможно, единственно правильная" [3, т. 1, с. 293].

Та найглибше – на відміну від інших – концепуальна сутність складних, дуже неоднозначних подій (незважаючи на їх розмитість і текучість) бачить прозорливий оповідач, який наділений особливою оптикою: саме він говорить про основу-основ, про головну рушійну силу всіх вікопомних подій – "мужичонков гнев" [3, т. 1, с. 237].

Цей "гнев", який "доповнює" ненависть (а для формування її шокуючих психологічних факторів накопичилося більш ніж достатньо – "И было другое – лютая ненависть. Было четыреста тысяч немцев, а вокруг них четырежды сорок раз четыреста тысяч мужиков с сердцами, горящими неутоленной злобой. О, много, много скопилось в этих сердцах. И удары лейтенантских стеков по лицам, и шрапнельный беглый огонь по непокорным деревьям, спины,

исполосованные шомполами гетманских сердюков, и расписки на клочках бумаги почерком майоров и лейтенантов германской армии: "Выдать русской свинье за купленную у нее свинью 25 марок" ... И реквизируемые лошади, и отобранный хлеб, и помещики с толстыми лицам, вернувшиеся в свои поместья при гетмане, – дрожь ненависти при слове "офицерня" [3, т. 1, с. 230], а щоб відчути глибинну правду цього, додамо спогади ще одного авторитетного свідка, який знаходився у вирі подій: "На села шугнуло, скрегочучи зубами від власної люті, поміщицтво. Озброєне німецьким генералом, воно сказано кинулось до помсти над селянством ... кожна село, кожна селянська хата були обкладені страшними контрибуціями, розмір яких вирішався самими поміщиками. І тут лють паразитів розперезалася якнайширше. "Відшкодовували" себе так, як тільки може "відшкодовувати" дикий наїздник за часів татарщини в завойованій країні ... Людей закопували по шию в землю й тримали так до смерті, а пані й панночки в елегантських убраннях з прутиками в руках забавлялися тим, що люто, остервеніло били таких закопаних прутиками по голові, по лиці, по очах. Інчим вирізали на тілі непристойні лайки на адресу революції й так виставляли на сільських майданах. Жінок і дівчат насилували майже публично й за найменший опір убивали тут же. Ті села, в яких знаходилась хоч невеличка група селян, що виявляли словом чи вчинком протест, часто громилась німецькою артилерією й випалювались до останньої хати" [4, с. 47–48], і формує атмосферу епохи. Врешті-решт якраз із нього виростає та сила, що покликана була принципово змінити географію світу, який у романі, вписаний у мапу геополітики, виглядає як "громадная шахматная доска" (одразу ж згадується книга З. Бжезінського, де помітну роль теж відведено Україні – нагадаємо, що в російському перекладі назва книги звучить так – "Великая шахматная доска: господство Америки и ее геостратегические императивы"); для підтвердження думки наведемо в тексті хоч би одне знакове висловлювання знаменитого американського політолога: "Україна, новий і важливий простір на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. Без України Росія перестає бути євразійською імперією" [1, с. 46]: "Так вот-с, нежданно-негаданно появилась третья сила на громадной шахматной доске. Так плохой и неумелый игрок, отгородившись пешечным строем от страшного партнера (к слову говоря, пешки очень похожи на немцев в тазах), группирует своих офицеров около

игрушечного короля. Но коварная ферзь противника внезапно находит путь откуда-то сбоку, проходит в тыл и начинает бить по тылам пешки и коней и объявляет страшные шахи, а за ферзем приходит стремительный легкий слон-офицер, подлетают коварными зигзагами кони, и вот-с, погибает слабый и скверный игрок – получает его деревянный король мат" (до речі, у тексті згаданої раніше книги З. Бжезінського теж постійно актуалізується ця пара із шахової термінології – шах, мат – О. К.) [3, т. 1, с. 224].

З усього цього природно формується головний підсумок, який, напевно, мусить допомогти нам в оціночних "операціях", до яких ми вдаємось при прочитанні роману "Біла гвардія": за біснуванням сповнених відвертого катастрофізму подій та емоцій, за неймовірним хаосом сповненого несподіванок та відвертого алогізму життя М. Булгаков, спираючись на неймовірно глибоку інтуїцію генія, зумів таки історично та художньо мотивовано показати вікопомну подію – народження на безмежному євразійському просторі нового гравця, поява якого суттєво впливатиме на перебіг історії.

Література

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / З. Бжезінський. – Львів–Івано-Франківськ, 2000.
2. Бодрийяр Жан. Система вещей / Бодрийяр Жан. – М., 1995.
3. Булгаков М. Собр. соч. : в 5 т. / М. Булгаков. – Москва, 1989–1990.
4. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. III. – К., 1990.
5. Красникова С. Повествователь как стилистическая ипостась автора в романе М. Булгакова "Белая гвадия" / С. Красникова // Вісник ХДАДМ. – 2007. – № 3.
6. Петровский М. Укратинофобство Булгакова – это очень недобрый миф / М. Петровский // День. – 2011. – 16 февраля.
7. Пояркова Н. Дом и мир в прозе М. Булгакова : тема диссертации и автореферата по ВАК 10.01.01 [Електронний ресурс] / Н. Пояркова. – Режим доступу:
<http://www.disser-cat.com/cjntent/dom-i-mir-v-proze-ma-bulgakova>. – Назва з ерана.
8. Шушарін Д. Світ чекає відвертий рекет Росії / Д. Шушарін // День. – 2015. – 28 січня.